

Etableringen af folkeskolens gratisprincip

AF ERIK NØRR

Spørgsmålet om befolkningens økonomiske betingelser for at benytte sig af folkeskolens undervisningstilbud er centralt i vurderingen af det demokratiske samfunds fremvækst. Seniorstipendiat Erik Nørr redegør i denne artikel for de nye økonomiske principper, der blev nedfældet i 1814 lovene, og for den praksis, der udformedes i de følgende årtier.

Lige siden skoleanordningen af 29/7-1814 har den danske folkeskole bygget på gratisprincippet. Skolen stod åben for enhver, og alle skulle efter formåen bidrage til dens udgifter. Skolepenge, som kendes fra en række andre skoleformer (privatskoler, borgerskoler, realskoler, latinskoler) blev ikke benyttet. Folkeskolen har givet store dele af befolkningen den samme grunduddannelse og har dermed medvirket til udviklingen af ligheden i samfundet.

Denne ordning var ikke en selvfølge i begyndelsen af det 19. årh. Skoleforordningen af 1739 var netop ikke blevet en succes, fordi det ikke lykkedes at få alle til at bidrage til skolen. Skolevæsenet var derfor i høj grad kommet til at afhænge af enkeltpersoners, især gods-ejeres, interesse for sagen. Under de langvarige forhandlinger om skoleforholdene, der indledtes i slutningen af 1780'erne og førte til de to skoleanordninger af 29/7-1814 for henholdsvis landet og købstæderne, var udgiftsfordelingen ikke uomstridt. Således mente hertugen af Augustenborg ikke, at småkårsfolk skulle betale, og han foreslog, at skoleudgifterne skulle fordeles efter, hvor mange børn familierne havde. Den indflydelsesrige C. Reventlow tog afstand fra hertugen, da han mente, skolevæsenet var en samfundssag, hvortil alle burde bidrage.¹

Reventlows synspunkt vandt indpas i det provisoriske Reglement for skolevæsenet på landet 10/10-1806, der kun gjaldt Øerne, og de endelige anordninger af 1814.² I anordningen for landet § 56 bestemtes det, at alle udgifter til skolebygninger og lærerlønninger skulle lignedes på samtlige beboere i sognet/pastoratet på samme måde, som var bestemt i fattigreglementet 5/7-1803 § 35, nemlig efter »Beboernes Hartkorn, deres Formues Tilstand eller deres Leilighed«. Denne ligning skulle affattes årligt af skolekommissionen og 4 ligningsmænd, og

den skulle godkendes af amtsskoledirektionen (amtmand + amtsprovst). Tilsvarende regler fandtes i anordningen for købstæderne § 49. Eneste forskel var, at ligningen i byerne alene skulle foretages efter beboernes »Formues Tilstand eller deres Lejlighed«.

Anordningernes bestemmelser var tilsyneladende tydelige. Alle beboerne skulle bidrage til skolen, og de eneste kriterier, der skulle tages hensyn til, var jordejendom, formue og øvrige omstændigheder, der havde indflydelse på beboernes betalingsevne. Alligevel voldte bestemmelsen en del bryderi. For det første gav det mange vanskeligheder i det hele taget at få beboerne til at betale det pålignede. Disse problemer skal forbigås i denne sammenhæng. For det andet blev der fra flere sider rejst tvivl om selve betalingsprincippet. I det følgende behandles en række sager fra tiåret efter 1814, der bidrog til afklaring af betalingsproblemet.

En lang række befolkningsgrupper søgte at unddrage sig bidragspligten. De henviste enten til gamle skattefrihedsprivilegier eller til, at deres fritagelse for skoleskat var godtgørelse for udført samfundstjeneste. Således kom der bl.a. ansøgninger om fritagelse fra lægds mænd og sognefogder, udensognsboende godsejere, apotekere, skolelærere og søindrullerede. Kancelliet afviste hver gang at fritage for skoleskatten.³ I forbindelse med de søindrulleredes ønske erklærede Kancelliet det principielle standpunkt, at alle, der ikke ved specielle love »udtrykkeligen« var fritaget, skulle udrede bidrag til skole- og fattigvæsenet.⁴ Dette lovebud skulle være af nyere dato end skoleanordningen, de søindrulleredes henvisning til Frd. 8/1-1802 var ikke tilstrækkelig. Den eneste gruppe, der slap for skolebidrag var sognepræsterne. Skattefriheden begrundedes med, at det ville betyde en lettelse i gejstlighedens vanskelige økonomiske kår, og med at præsterne som formænd for skolekommissionerne gjorde et stort arbejde, som de ikke fik penge for, og som i en del tilfælde gav dem udgifter.⁵

Indskærpelse af, at ingen befolkningsgruppe kunne fritages for at betale til skolen, var kun den ene side af sagen. Det andet nok så interessante spørgsmål var, om betalingen skulle differentieres efter den enkeltes brug af skolens undervisning. Det er afklaringen af dette spørgsmål, der er hovedemnet i det følgende.

Problemet blev rejst ad flere omgange, eftersom der kunne være flere grunde til, at man ikke benyttede almueskolevæsenet. Skulle henholdsvis barnløse, tyende og loggerende, folk, der boede for afsides til

at kunne benytte skolen, og folk, der lod deres børn undervise privat, betale til skolen på lige fod med forældre, der havde børn i skolen? Skulle de betale mindre eller eventuelt mere?

1) Barnløse

Spørgsmålet om barnløses skolebidrag blev rejst af skolemyndighederne i Aarhus. Skolekommissionen indsendte 17/2-1819 sin første ligning efter den netop godkendte plan for købstadens skolevæsen⁶ til amtsskoledirektionen, men denne nægtede at godkende ligningen.⁷ Direktionen ankede over, at de fire ligningsmænd ikke havde underskrevet, og over de principper, der var lagt til grund for ligningen. Den største uenighed drejede sig om skolepengene. Skolekommissionen havde enstemmigt fastsat en betaling på 4 rbd. Sølv for ét barn, 6 rbd. for 2 og 8 rbd. for flere børn i skolen, og havde derefter lignet det resterende beløb efter principperne for fattigskatten (dvs. efter formue og lejlighed).

Betaling pr. barn havde fået ligningsmændene til at nægte at underskrive ligningen. Amtsskoledirektionen mente derimod ikke, at betalingen var høj nok. Amtmandens og amtsprovstens synspunkt var, at ligningen »synes meere at bebyrde den Classe af Borgere, der ikke benytte Skoleindretningen end den, for hvis Skyld Skolevæsenet fik og behøvede sin Reform«. Direktionen mente, at skolekommissionen i »mærkelig Grad« favoriserede borger- og håndværkerstanden til skade for de mere velhavende købmænd og embedsmænd. Skoledirektionen foreslog, at betalingen for hvert barn i skolen skulle sættes til 4-5 rbd. Sølv og for de mere formuende 5-8 rbd. Sølv. Desuden satte direktionen det synspunkt under overvejelse, om de, der lod deres børn undervise privat, kunne pålignes et større bidrag end andre borgere i lige stilling og kår. Havde de råd til privatundervisning, kunne de også betale ekstra til skolen.

Skolekommissionen nægtede at efterkomme skoledirektionens anvisninger om at forhøje skolepengene endnu mere. Almueskoleanordningen opfattede skolen som et statsanliggende, hvortil alle skulle bidrage efter evne. Desuden var der ingen grund til yderligere at aflaste folk, der ingen børn havde. De var i forvejen skånet for mange og betydelige byrder, som trykker forældre med børn, og da de ikke

»yde Staten en veldannet Efterslægt«, var det i hvert fald rimeligt, at de gav deres bidrag til den almennyttige skolesag.⁸

Direktionen reagerede på kommissionens afvisning ved at indsende sagen til Kancelliet. Direktionen gentog sine synspunkter og fremhævede, at skolevæsenet ganske vist var et statsanliggende, men at ingen var nærmere til at bidrage til dets udgifter end de, der benyttede »Indretningen«. Selv folk, der ikke formåede at bidrage til fattigvæsenet, måtte ifølge direktionen sørge for at få så meget til overs, at de kunne bidrage til deres børns uddannelse.⁹

Også stiftets biskop Andreas Birch, som Kancelliet bad udtale sig, var positivt stemt for, at en del af skolevæsenets udgifter skulle udredes pr. barn. Han mente dog ikke, at alle skulle betale lige meget, men at befolkningen skulle inddeles i tre takstgrupper. Biskoppen tog derimod afstand fra kommissionens udtalelse om, at borgere, der ingen børn havde, *just derfor* skulle svare større bidrag, da det var at straffe barnløshed. På samme måde kunne han ikke billige, at direktionen ville pålægge forældre, der lod deres børn undervise privat, et større bidrag, da folk ikke uden forsvarlige grunde ville lade deres børn undervise på en dyrere måde. Biskoppen ville opnå, at ingen klagede over, at de betalte for meget for andres børn, og at ingen fristedes til »utidig Skjemt« over ikke at betale nok for sine egne. Ville ligningsmændene ikke skrive under på en sådan ligning, kunne kommissionen blot antage 4 andre mænd.¹⁰

Både amtsskoledirektionen og Aarhus Stifts biskop var således enige med den lokale skolekommission om, at skolevæsenet delvis skulle finansieres af de forældre, der benyttede byens skoler. På trods af de lokale myndigheders enighed om det væsentlige i sagen afviste Kancelliet alle de fremsatte forslag til ligningsmåde. De nødvendige udgifter til skolevæsenet skulle lignedes på samtlige beboere efter formue og lejlighed uden hensyn til, om de pågældende havde børn eller ikke.¹¹

Kancelliet gav ingen begrundelse for afgørelsen i denne sag, men Kancelliets holdning kan aflæses af en parallel sag, der allerede i længere tid havde været under overvejelse.

2) Tjenestetyende og indlogerede

Kancelliet bad i december 1815 en række amtsskoledirektioner tage stilling til, om ugifte personer, der var fæstet som tyende eller var indlogerede, var pligtige til at bidrage til skolevæsenet, når deres formue og lejlighed gjorde dem i stand hertil.¹²

Alle skoledirektioner var enige om, at de to befolkningsklasser skulle betale til skolen. Det var både forudsat i den ældre skolelovgivning og fattigreglementet, som skoleanordningen henviste til, at alle skulle yde deres skærv. Både Aarhus og Odense Amts Skoledirektion mente, at tjenestefolkenes kår for tiden ikke var ringe. De sad ofte bedre i det end husbonderne.¹³ Det var almindeligt i samtiden at klage over de høje folkelønninger.¹⁴ Odense SD fremhævede, at de indlogerede også var indbyggere i landet, og at de på samme måde som de, der havde fast bopæl og familie, kunne tilkalde landets værn og øvrighedens beskyttelse. Hertil kom, at de ellers sjældent bidrog til det offentlige for de borgerlige goder, de nød godt af. Dette forhold kunne nemt betyde, at rige folk ville lade sig glide ned i indsidderklassen for at slippe for skattebetalingen. Det kunne heller ikke føre til misbrug at medtage tyende og logerende ved ligningen, da skolekommissionen ville fare med lempe i bevidstheden om, at de pågældende kunne undrage sig betalingen ved at forandre opholdssted. Ganske vist havde ugifte tyende og lejere ikke børn i skolen, men de kunne selv takke skolen for deres uddannelse.

Flere af betænkningerne var opmærksomme på, at der var forskel på det egentlige tjenestetyende og andre ugifte lejere udenfor bondestanden. Den sidstnævnte gruppe var ifølge amtmand V. J. A. Moltke og amtsprovst J. M. Hertz (Kbh.'s Amt) talrig i omegnen af København, købstæder og lystslotte, og en fritagelse af denne befolkningsklasse ville nedskære skolevæsenets indtægter føleligt.

Odense Amts to skoledirektioner var derimod betænkelig ved at sætte det egentlige tyende i bidrag, da dette blot ville vælte byrden over på husbonderne ved i kontrakterne at betinge sig, at husbonden betalte skoleskatten. Det ville være bedre at opfordre tyende til frivilligt at støtte skolen af egen lomme.¹⁵ Amtmand P. O. Rosenørn i Ringkøbing udtalte også betænkelighed ved at opføre samtlige ugifte personer i ligningen. Det ville i høj grad besværliggøre ligningen og skabe utilfredshed og problemer ved bidragenes inddrivelse.¹⁶

Sagen hvilede i Kancelliet indtil 1821. Kancelliembedsmændene var tilbøjelige til at tillægge de fremsatte indvendinger afgørende vægt. Et par deputerede ville helt fritage tjenestetyende for bidrag. Præsidenten F. J. Kaas mente således, at man i stedet for ved ligningen kunne forhøje husbondernes bidrag proportionalt med antallet af tjenestefolk, de havde i deres brød.¹⁷ Den indflydelsesrige A. S. Ørsted vandt tilslutning til en mellemløsning. Han var overbevist om, at de omhandlede personer de jure var pligtig til at yde både skole- og fattigbidrag, men at det ofte ikke ville være til sand nytte for skolekommissionerne at sætte hvert enkelt tjenestetyende i bidrag. Dels ville det i regelen kun dreje sig om småpenge, og dels ville husbonderne blot komme til at betale beløbet. Det skulle derfor overlades til den enkelte kommission at afgøre, om tjenestetyende skulle inddrages i ligningen eller ikke.¹⁸

Kancelliet fastholdt således princippet om, at alle var pligtige til at yde skoleskat, men de lokale myndigheder måtte afgøre, om det var besværet værd at opkræve pengene hos den ikke-fastboende befolkning. En gennemgang af skolekommissionsprotokollerne for sognene i Hornum og Fleskum Herreder i Aalborg Amt, som jeg i anden anledning har foretaget for perioden 1814–41, viser, at tjenestefolk kun sjældent blev sat i ligning. Flere skolekommissioner benyttede dog retten til at sætte tjenestetyende i bidrag, når de skulle have finansieret uforudsete udgifter. F.eks. måtte tjenestekarlene i Aarestrup, Gravlev og Støvring være med til at betale indkøb af dyrt undervisningsmateriale til den indbyrdes undervisningsmetode.¹⁹

Tjenestetyendet var ikke tilfreds med pludselig at skulle betale skoleskat. De kunne ikke vælte byrden over på husbonderne, da de ikke ved fæstekontraktens indgåelse havde haft viden om, at de ville blive pålagt ekstra byrder. Da Gudum-Lillevorde skolekommission i 1837 for første gang pålagde karle, der tjente for fuld løn, et skolebidrag på 24 skilling, fordi skoleudgifterne var ekstraordinært høje, klagede 9 karle til Kancelliet. Men hverken skoledirektionen eller Kancelliet ville tage sig af klagen, da bestemmelsen fra 1821 principielt pålagde tjenestetyendet at betale.²⁰

3) *Afsides boende*

Den allerførste paragraf i skoleanordningen for landet bestemte, at

der overalt skulle oprettes skoledistrikter, således at børnene ikke fik længere end 1/4 mil til skole. Samme paragraf tog dog samtidig et forbehold »forsaavidt Stedernes Beliggenhed« tillod det.

En del steder var det umuligt at undgå, at enkelte afsides boende fik længere skolevej end den kvarte mil; andre steder sparede man en skole og gjorde distrikterne større. I nogle tilfælde lod problemet sig løse ved at lade barnet frekventere en skole i et nabosogn, selv om det ofte medførte, at de to sogne blev uenige om betalingen.

Men for de øvrige var problemet, om man kunne forlange, at skolebørnene skulle trave mere end 1/4 mil ad den tids ufremkommelige veje. I de klagesager over skolebidraget, som de første årtier efter 1814 er så rig på, møder man ofte argumentet, at man ikke ville betale til skolen, da den lå mere end 1/4 mil fra den pågældendes bopæl. Skolekommissionerne havde to standardsvar på klagerne. For det første, at afstandskravet ikke gjaldt ubetinget, men kun forsåvidt stedernes beliggenhed tillod det, og at sognet ikke kunne bygge en skole for ganske få børns skyld. Det andet svar var, at de pågældende selv kunne sørge for at ansætte en lærer til at undervise deres børn. Denne mulighed var i overensstemmelse med anordningens § 18. Der var ikke skolepligt, men kun undervisningspligt. Skolekommissionerne var dog altid på vagt, når beboere meddelte, at de selv sørgede for, at deres børn blev undervist af en privatlærer, da det i flere tilfælde var et skalleskjul for at slippe for skolepligten.

Det afgørende spørgsmål i denne sammenhæng er, om de forældre, der boede afsides og selv sørgede for lærerkraften, var forpligtet til også at betale skoleskat. Det er ikke så ligetil at besvare spørgsmålet. Anordningen indeholder intet herom, men i praksis blev der i nogle tilfælde givet skattefritagelse. I 1818 anbefalede skoledirektionen for Hjørring Amts Søndre Amtsprovsti, at nogle få afsides boende i det fattige Skræm Sogn måtte slippe for at betale til sognets skolevæsen. Deres børn kunne ikke benytte skolen på grund af vejens længde og ufarbarhed, og de sørgede selv for, at børnene blev undervist ved »et dueligt Subject«. Direktionen tilføjede, at beboerne ikke havde syn-derlig indflydelse på skolevæsenets budget,²¹ og Kancelliet billigede fritagelsen indtil videre.²²

Skoledirektionen for Aalborg Amts Østre Amtsprovsti kom med en vigtig indvending imod en sådan løsning. Baggrunden for udtalelsen var, at skolekommissionen i Romdrup-Klarup havde fritaget nogle

udflyttergårdmænd for enhver form for skolebidrag.²³ Direktionen anså det for urimeligt, at disse beboere i modsætning til andre, der ingen børn havde, slap for skolebidrag, også når de ikke længere havde skolesøgende børn. Derimod kunne direktionen godt billige, at de fik nedsat skolebidraget, sålænge de havde udgifter til privatundervisningen.²⁴

Der er ingen tvivl om, at det økonomiske aspekt spillede en betydelig rolle i disse sager. Direktionen og Kancelliet kunne foreløbigt støtte en fritagelse for de nævnte beboere i Skræm Sogn, da det ikke spillede nogen rolle for skolens økonomi. Noget tilsvarende kunne under ingen omstændigheder bevilges godsejere, hvis skolebidrag ikke kunne undværes.

4) Folk, der foretrækker privatundervisning

Anordningens paragraf om privatundervisning var ikke kun forbeholdt dem, der af geografiske årsager ikke kunne benytte skolen, men kunne også benyttes af dem, der af andre grunde fandt almueskolen mindre attraktiv. Således søgte ingen godsejerbørn den offentlige skole, da dens niveau var altfor lavt. Spørgsmålet var, om en godsejer var forpligtet til både at betale privatlæreren til sine børn og samtidig at betale til sognets skolevæsen for hovedgårdens hartkorn. Ejeren af Gjessinggård (Randers Amt) generalkrigskommissær Hans Folsach bad i 1816 Kancelliet tage stilling til spørgsmålet.²⁵ Kancelliet var ikke i tvivl. Intet hartkorn var fritaget for at betale til skolevæsenet.²⁶ Det var således en privatsag, om godsejeren ville gøre brug af skolen eller selv sørge for alternativ undervisning.

Afgørelsen var vigtig. Havde Kancelliet fritaget godsejeren, ville det have fået ubehagelige følger for hele skolesagen. Godsejere og andre, der skaffede privatundervisning til deres børn, var skolevæsenets største bidragydere. Uden deres bidrag ville standarden af skolebygninger og lærere være blevet langt ringere.

De lokale myndigheder var bevidst om, hvad konsekvensen ville blive, hvis den største og rigeste skatteyder forsøgte at unddrage sig. I skolekommissionsprotokollen for Mou Sogn, Fleskum Herreds østligste sogn ved Kattegat, findes et i denne sammenhæng interessant og meget sigende replikskifte mellem forpagter Jens Fangel på Vildmose-

gården (hørte til grevskabet Lindenberg) og skolekommissionen i Mou.²⁷ De to indlæg er trykt som bilag til artiklen.

Fangel argumenterede på to planer for, at han skulle slippe for skolebidrag. For det første var afstanden og vejforholdene en hindring for, at hans børn kunne møde. Men han indrømmer selv senere, at det andet moment er det afgørende. Det ville være en straf og en fare for børnenes moralitet, hvis de skulle blive tvunget til at følge den »indskrænkede« undervisning i Dokkedal skole.

Skolekommissionen gav Fangel råd for usødet. Den fandt det usolidarisk, at en af de mest besiddende i landet ikke ville bidrage til den almennyttige foranstaltning. Da Fangel i sit indlæg gentagne gange havde foreholdt, at det ikke havde været kongens (lovgiverens) mening, at folk, der ikke benyttede skolen, skulle være med til at betale, fremhævede skolekommissionen, at den i modsætning til Fangel viste agtelse for kongens lov. Kommissionen kunne ikke godkende Fangels to hovedargumenter, men den var især blevet stødt over de »ubesindige« ord om Dokkedal Skole og dens lærer. Det afsluttende argument, med at greven heller ikke har brug for fattigvæsenet, men ikke af den grund kan slippe for at betale hertil, virker overraskende moderne.

Bagved kommissionens lange og velargumenterende afvisning af Fangels ansøgning lå bevidstheden om, at hele sognets skoleplan ville falde til jorden, når greven på Lindenberg og Fangel, der forøvrigt også sad i skolekommissionen, ikke betalte. Det havde sikkert også sin betydning, at en af sognets andre godsejere, forpagter Christensen fra Høstemark, var med til at udforme kommissionens svar. Den klare og bestemte afvisning betød, at Fangel fremtidigt måtte betale til skolen, og han optog snart sit arbejde i skolekommissionen.²⁸

I løbet af de første 10 år efter 1814 blev det afklaret, at alle efter evne skulle bidrage til almueskolevæsenet, og at betalingen ikke skulle afstemmes efter, om man benyttede skolen. Fastlæggelsen af dette princip var en af de afgørende grunde til, at man med skoleanordningen af 1814 fik et virkelig landsdækkende skolesystem. Var forskellige befolkningsgrupper sluppet for bidrag, eller var ydelsen blevet sat i forhold til antallet af skolebørn, ville skolevæsenet mange steder være brudt sammen enten på grund af pengemangel, eller fordi solidaritetsfølelsen ville være blevet ringere. Sognepræsterne, kommissionerne, direktionerne og Kancelliet argumenterede gang på gang over for vrangvillige bidragydere, at skolevæsenet var en almennyttig opgave,

alle skulle bidrage til. Dette argument havde været en hel del svagere, hvis forskellige særgrepper og enkeltpersoner ikke skulle betale.

Afgørelserne i de ovenfor behandlede sager havde således en afgørende betydning for det danske skolebillede. Ganske vist opstod der i løbet af det 19. århundrede friskoler og offentlige betalingsskoler, men gratisprincippet var knæsat i en sådan grad, at folkeskolen blev andet og mere end en fattigskole²⁹; den blev det danske folks skole, hvortil alle befolkningsgrupper sendte deres børn.

Bilag: Forvalter Fangel 21/12-1815 til Mou Skolekommission

»At en Anordning til en forbedret Skole-Indretning for Almuen, kunde høyligen trænges til, ere mange tænkende Medborgere enig med mig om – og, Tak være Regieringen! som saa Landsfaderlig sørger for Almue-Ungdommens bedre Underviisning –

Med megen Fornøjelse er ieg oftere bleven overbeviist om den nidkiere Fliid, som Skole-Directionen i Mou Sogn har viist for, efter Omstændighederne, at fremme denne gode Sag; ikkun er ieg ikke enig med den respective Commission, om og med Fordelelsen af Byerne som skal udredes af Districtet til Skolelæreres Lønning, m.m. Det synes, som om det har behaget Commissionen ligefrem at indlemme Wildmosegaard som alene staaer for 30 Tdr. Hartkorn frit Hovedgaards-Taxt blandt det contribuierende Hartkorn i Sognet. –

Den respective Commission ikke tage mig ugunstig op at ieg som Gaardens Bestyrer, paa fraværende høye Ejers, Deres Excellence hr Greve von Schimmelmann, høyeste sammes Vegne, gjør Dherrer opmærksom paa nedenstaaende Grunde, som sikkert vil finde Indgang og virke villige Motiver, til at forandre hvad muelige Bestemmelser, der kunne være tagne Vildmosegaard betræffende³⁰–

Skoleforordningen siger § 1: at skolesøgende Børn, maae ei have over 1/4 Miil til nærmeste Skole! Det er den respective Commission ikke ubekiendt, at fra Wildmosegaard til Dokkedahl – som er nærmeste Skole³¹– haves over 1/2 Miil, samt at det Locale ganske forbyder Skolesøgning i Dokkedahl for Gaardens Ungdom. – Gaarden ligger jo indsluttet af Vildmosens bundløse utilgængelige Moradser. Ikkun een eneste Vey gives til og fra Gaarden til Skolen, hvilken, næsten bestandig om Vinteren, langs Havet er for Børn ufremkommelig og rædsom.

Ved at befale Ungdommen her paa Gaarden at søge Dokkedahl Skole, kunde Lovgiveren ligesaa let befale at opoffre Børnenes Helbred og Liv; Dog! dette kan umuelig være Monarkens Hensigt! Ligesaa viselig som høymodig, har Gaardens salige afdøde som og nu levende høye Eier indseet og afhjulpen oven skildrede Umueligheder for Gaardens Ungdom at søge andensteds Underviisning, ved høist selv i fleere Aar, at lønne, og frit at underholde en duelig Skolelærer paa Gaarden; ia i en Række af mere end 30 Aar, har her næsten uafbrudt været Skolelærer saaledes ansat, og vil fremdeles finde Sted, saalænge der er Ungdom at undervise paa Gaarden! Er det da billigt maae ieg spørge, at saa goddædig en Herre som Greven, enten aparte skal contribuere til et

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over Aalborghus med flere amter 1791. Kortet viser Vildmosegårdens beliggenhed i forhold til Dokkedal Skole. Det giver endvidere et indtryk af de meget dårlige vejforhold i den del af Mou Sogn, der lå i og omkring Vildmosen (efter original i Statsbiblioteket).

Skole-District hvor Gaardens Ungdom ikke kan komme? Jeg formener aldeles Nej!

Fremdeles maae ieg endnu gjøre Commissionen opmærksom paa, at ikke alle Landsbye Skoler, og mindst Dokkedahl Skole er indrettet, og med Skolelærer saaledes forsynet at Børn uden for Bondestanden kan profitere; langt mere taber den Ungdom som Forældre ønske at danne ved blidere Sæder, og høyere Kundskaber, ved at søge saadanne Skoler. —

Herfra Skolen paa Gaarden, ere udgaaende Mænd som fortæner Agtelse paa de Poster de beklæde som kongelige Embedsmænd. —

Aldeles vil jeg hermed ikke nedsætte den ansatte Skolelærer i Dokkedahl, hvem jeg kender som en skikkelig Almue-Mand; men at danne Børn uden for Almuen, kan Manden paa ingen Maade. Dette vil Commissionen vel ikke nægte mig? Kan det altsaa være Lovgiverens Hensigt, at Forældre uden for Bondestanden, skal paalægges med Betaling til en Skole som de for Veyens Skyld ikke kan komme til; dernæst at endogsaa Børnenes Moralitet skal lide, at Børnene skal nøies med indskrænkede Kundskaber, som de ei øves, og mindre næres ved, i sin Tid; ia! at saadanne Forældre virkelig skal straffes, fordi de ere saa villige til at give deres Børn en bedre Undervisning og blidere Dannelsen end de kan vente at nyde i mange Almue-Skoler? Jeg troer det ikke. Lovgiverens Hensigt kan umulig være saaledes!

Lovgiveren forudsætter først Skolens Indretninger og kyndige Skolelæreres Ansættelse, og da er saaledes en Indretning en Velsignelse for hver Borger, i og uden for Almue Standen; men uden dette er det som ovenfor er sagt en Straf. — Ingen Understøttelse forlanges af Sognet til Lønning for Skolelæreren paa Vildmosegaarden, saalænge Gaarden forskaanes for Udredelse af Lønninger til andre Skolelærere; men i modsat Fald venter jeg de samme Emolumenter for Gaardens Skolelærer, som andre nyde i Sognet, og protesterer ogsaa fra dens Side mod Udredelsen af videre Ansættelse af Skole-Udgift fra Commissionens Side. —

Naar Mou Sogns respective Skole-Commission har paalagt mig at udrede nogle Skiepper Byg til Skolelæreren i Dokkedahl, og et Biedrag af nogle Tagkjerve til Mou-Skole, har jeg opfyldt dens Ønske, ikke fordi jeg finder Requisitionen og endnu mindre Repartitioneren rigtig efter ovenanførte Grunde — men for i Tilfælde jeg ingen ufordeelig Exempel for menig Mand ville give, og jeg desuagtet altid havde min høje Principals Ret reserveret til billig Anke, og det Hele i sig selv for eengang var ubetydeligt. —

Den respective Commission ville derfor undskylde naar jeg beder Gaarden forskaanet for videre Requisitioner af denne Art for Fremtiden, og skulle Commissionen imod min Formodning finde sig beføyet, udbeder jeg mig dens behagelig Betænkning meddeelt, at jeg muelig for høiere Autoriteter bør søge, og muelig bevirke aldeles Fritagelse for al Biedrag til vedkommende Skole-Districter.«

Wildmosegaard d. 21. Dec. 1815

Ærbødigst Fangel

Til Den respective Skole-Commission for Mou sogn.

»Herpaa blev af Commissionen³² givet følgende Erklæring«.

»Ikke havde Commissionen for Mou Sogns Skolevæsen ventet sig Indvendinger, mod sine faae Foranstaltninger, ved Sognets tarvelige Skolevæsens Indretninger, af Folk som besidder Rigdomme og store Eiendomme i Districtet, fremført af en Mand som synes at ville antyde baade Agtelse og følelse, for Regieringens Omhue, ved en forbedret Skolevæsens Indretning for Landalmuen; i det denne Mand i samme Øieblik nedskriver en ordentlig Protest mod Bidraget til en saadan veldædig Indretnings Vedligeholdelse.

Commissionen har et bestemt Lovbud at følge, i ethvert sine Skridt i alt hvad Skolevæsenets Overholdelse angaar; har absaalut maattet finde det uden for sin Autoritets

Grændser at gjøre Undtagelser og Afvigelser fra den almindelige befalede Regel, naar den har paalignet Sognets, Districtets og in specie Wildmosegaardens proportionelle Andeel af Biedraget til Skolelærernes Lønning og Skolehuusenes Vedligeholdelse i Mou Sogn.

Vi ere vel enige med Hr. Forvalter Fangel i nogle faae af de Sætninger eller Aarsager som har bestemt ham til at gjøre Forestilling mod Biedrag til Sognets offentlige Skolevæsens Vedligeholdelse, nemlig:

at Vildmosegaarden er Doccedahl over 1/4 Miil fraliggende, og i Tøebrud, Sneevair, Vintertaage, og Regnveir, er Veyen mellem disse 2 Steder, formedelst Havet, Canaler og Vildmosen, yderst farlig for Børn at passere –

at Dokkedahl Skolehuus har et høyst indskrænket og maadelig Locall. –

at Skolelæreren i Dokkedal ikkuns besidder meget simple Kundskaber, og ikke skikket til at danne eller oplære Børn uden for Bondestanden. –

at den Lærer, eller Underviisningen ved den Lærer Hans Excellence Hr. Geheime Conferencraad Greve af Schimmelmänn formaar at holde paa sin Gaard til den der værende Ungdoms Underviisning rimeligviis maae være bedre eller meer dannet, for en Ungdom som skal opdrages i Sæder og Kundskaber, over de Landalmuen enten fordrer eller absaalut trænger til; det indrømmer Commissionen gierne, idet den derfor beklager, at den formedelst ringe Formue mellem Almuen, mangler formeget i at kunne sætte Sognets Skolevæsen paa en fordeelagtigere Fod. – Det er en haard Omstændighed, som imidlertid uovervindelige Hindringer giver sin bydende Tilværelse – men hvorledes den Sag staar i Sognets Skoler, har Commissionen ikke forsømt at indberette paa vedkommende Sted. –

Derimod kunne Commissionen ikke være enig med Hr. Forvalter Fangel deri:

at den skolesøgende Ungdom ikke maae have meere end 1/4 Miil til Skolen!!

Commissionen formeener: at almindeligviis skal den Veystrækning længst være 1/4 Miil, som Ungdommen skal have til Skolen de pligter at søge, men enhver indseer dog nok, at en Skole, ikke for en enkelt Gaards eller Steds Fraliggenheds Skyld, skal fløttes eller af nye etableres – i andet Fald maatte Mou Sogn endnu have mange Skoler, foruden de 3 Sognets Beboere allerede finder sig saa trykket ved at vedligeholde, og hvortil en af Danmarks rigeste privat Mænd, efter hr. Forvalterens Anke, skulle finde sig besværet ved at contribuere til. –

at Hr. Forvalteren meener at Vildmosegaards Eier ikke pligter at contribuere til Sognets offentlige og befalede Skolevæsens Indretninger.

Fordi en GodsEier, paa frit eller ufrit Hartkorn, som boer mellem Almuen og der har Eiendom – fordi han formaar og ønsker sine Børn givet en bedre Underviisning end den, de kan erholde i en simpel Almue-Skole, ikke skulle pligte at biedrage til det offentlige Vels Fordringer – det troe Commissionen ikke – den Lov som bestemte os til at paaligne Vildmosegaarden sin proportionelle Andeel³³ – hvor Formue og Leilighed tages i Betragtning – giver ikke Anledning til slige Undtagelser – den samme Maalestok som lægges til Grund for Ligning af Biedraget til de Fattige i Sognet, skal og har Commissionen fulgt ved Ligningen af Skolelærernes Løn og Skolehuusenes Vedligeholdelse i

sognet. – Commissionen tør ikke ved egne Betragtninger underordne sin Fremgangsmaade andre Regler, eller dømme om den Lovs Billighed, den ubetinget skal og gierne vil adlyde. –

at iust Dokkedall Skole skulle være den der mindst skulle være skikket for Ungdommens Underviisning og, efter Hr. Forvalterens Yttringer give bizare Sæder og skade Moraliteten!

Commissionen finder vel at Skolelæreren er en Mand af simple Kundskaber, og lige saa simple Sæder, men den kiender Læreren ligesom hr. Forvalteren: for en skikkelig Almue-Mand, og veed, at han er i Stand til, og bestræber sig, at opfylde det væsenligste af Skole-Reglementets billige Fordringer som Lærer i en Almue-Skolen.³⁴

at Skoleindretningen, saaledes som den staar i dette Øyeblik i Sognet, og in specie Dokkedal er en Straf – og at Børnene, med den Underviisning de der faar, ikke i Tiden øves og mindre næres o.s.v. –

Dette er nok ubetænksomme Ord, falden fra hr. Forvalterens Pen, i et overilende Øyeblik – at en forbedret Skole-Indretning – den Commission saa gierne efter Pligt – gradative ville iværksætte, hvis den ikke fandt saa mange og mangehaande Hindringer mod Sagen – skulle være en Straf, for den Huusfader som ikke benyttede Skolen, det være sig enten for hans Bopæls Fraliggenheds Skyld, eller fordi han ingen Børn har, det er en utaknemlig og formastelig Yttring – den Almues Mand, som bibringes de Kundskaber, Skolelæreren i Dokkedal haver, har Adgang baade til Ære og Brød, som Almue-Mand betragtet, naar han forøvrigt er af dem, der har Agtelse for Moral, Lov, Sæder, Fliid og Orden – Almuemanden, kan herved blive et æret og lykkeligt Medlem af Samfundet, uden han kiender noget til det Hr. Forvalteren kalder høye Kundskaber.

–
Naar hr. Forvalteren vil at Skolen paa Wildmosegaarden skulle indlemmes under Sognets offentlige Skolevæsen til Biedrag af Communen, saa bemærkes allene: at det ikkuns ere de offentlige Skoler, og ikke private Informatorer, som enkelt Mand holder allene for egne Børn, at Almuen skal lønne. –

Hr. Forvalter Fangel siger dernæst: at naar de gav det Commissionen affordrede Dem til Skolerne, med nogle Skiepper Korn og nogle Tagkierke, hvilket De selv anseer for ubetydeligt, da var det ikke fordi de ansaae Requisitionen og endnu mindre Repartitionen for rigtig, men gav det blot for ikke at give ufordelagtigt Exempel for menig Mand. –

at Hr. Forvalteren gav det Commissionen havde paalignet Vildmosegaarden, var dog vel især Agtelse for den Lov Kongen gav – naar derimod nogen finder sig fornærmet ved Repartitionen, saa staar Commissionen altid beredvillig den overordnede Direction til Regnskab i Fald Klage indløber ja selv Hr. Forvalter Fangel, for hvem Commissionen iøvrigt har baade Agtelse og Venskab, vil man gierne underrette og overtyde om Repartitionens upartiske og begrundede Rigtighed, naar De enten vil bæere Commissionen med Deres ofte forønskede Nærværelse i et af dens samlede Møder, eller nævne den, eller de i Sognet, hvis Biedrag De vil have anstillet det Vildmosegaarden paalignede Biedrag med. –

Gierne ville Commissionen gjøre Hr. Forvalter Fangel det saa overbevisende som muligt, at: uagtet vi villig tilstaaer at De ei for Deres Børns Underviisnings Skyld, enten

bør eller for Veyens Længde og Vanskeligheds Skyld *kan* benytte Dokkedal Skole, dog baade *pligter* og *billig bør* bidrage til de offentlige Skoler i Sognet. –

at Greven pligter at bidrage til det offentlige Skolevæsens Indretning og Vedligeholdelse i Sognet, derom overbevises man saavidt Commissionen skønner, ved at læse Anordningen af 29. Juli 1814 § 56 confereret med den foregaaende 18 § naar den i 56 § siger at Beboerne i Sognet, skal udrede Biedraget Qvæstronis, paa samme Maade, som Biedraget til Fattigvæsenet udredes – og den 18 § ikke bestemmer Fritagelse for dem som er i samme Tilfælde, med Underviisningen for deres Børn som Vildmosegaarden, saa sees det ingenlunde, hvorledes Commissionen kunne forsvare at forbiegaae Vildmosegaardens Ejer ved Repartitionen af Udgifterne til Skolelærernes Løn og Skolehuusenes Vedligeholdelse i Sognet.

at det er billigt at Greven bieder til Sognets offentlige Skolevæsen, er lige saa vist – det bliver altid billigt at enhver Statens Borger, efter Evne eller Ejendomme, contributorer til de Indretninger som giver Tilværelse for det Almene Vels Skyld. –

Til Exempel: ligesaavidt som en riig Stamhuusbesidder kan sige, naar han fordres Biedrag til den almindelige Fattigforsørgelse: »Ieg har ved store Godser og andre faste Eiendomme, forsikret mig og min Familie, saaledes at vi aldrig kan komme til at trænge, jeg fordrer intet Garanti af Staten ved en offentlig Forsørgelsesanstalt for mig og Efterkommere, og, foruden derfor vidst at ordne denne Sag for mig og mine; vil eiheller for Andre besværes ved slige offentlige Foranstaltninger«.

Lige saa lidet kan den Mand som ingen Børn har, eller den Mand som vil holde privat Lærer for sine Børn sige:

»Ieg behøver ingen Skole for Ungdommens Underviisnings Skyld, da ieg ingen Børn har«, eller

»Ieg vil have mine Børn oplært i flere Kundskaber, end dem biebringes i Almueskolen, og derfor vil ieg ikke bidrage til en Skoleanstalt, hvori mine Børn ei kan faae de Kundskaber ieg finder dem nødvendige, og vil de skal gives i deres Skoleaar« – fremdeles,

Boede paa Vildmosegaarden en meget fattig simpel Familie af Almue Klassen, med mange Børn, som ikke ævnede at holde en privat Lærer – denne ville da vel benytte Dokkedal Skole, paa den Tid af Aaret, at Vey og Veir ikke gjorde Børnenes Skolegang resikabel, og maatte saaledes finde sig i den Stilling, som allene Stedets Locale forarsagede, og man ikke formaaede at forandre. –

Commissionen, som paa ingen Maade *kan*, *tør* eller *bør* give slip paa den Communes Rettigheder i hvis Navn den handler, maae efter Pligt og Overbeviisning, derfor vedbliver sin Fremgangsmaade i Henseende til Biedrag fra Vildmosegaarden til Sognets offentlige Skoler, overladende Hr. Forvalteren at søge sin formeentlige Ret erkiendt og sanctioneret ved saadan Resolution, som Commissionen da pligter at tage til Regel og Følge.«

Commissionen for Mou Skole den 15. Januar 1816.

Ryge Christensen
Jens Andersen N. Hansen

1. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818. Kbh. 1893 s. 244.
2. Skoleanordningerne er trykt i Schous Forordninger 1814-17 s. 186-233 (købstæderne) og s. 233-75 (landet).
3. Kanc.skr. 20/8-1814, Kanc.skr. 20/8-1814, Kanc.skr. 15/1-1820, Kanc.skr. 7/5-1822 og Kanc.skr. 5/10-1822.
4. Kanc.skr. 5/10-1822 til Fyns stiftamtmand (Fogtmans Reskripter 1822 s. 293-94).
5. Jfr. Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh. 1981 s. 110-11.
6. Skoleplanen er gengivet hos Chr. Buur: Skoleliv og Skoleadministration i Aarhus for 100 Aar siden (Aarhus Skolevæsens Historie 1814-1847). Aarhus, Kbh. 1919 s. 24 ff.
7. Amtsskoleledelsen (forkortet SD) 16/3-1819 til Aarhus Skolekommission (forkortet SK). Danske Kanc. 1. dep. Brevsag 2296/1819. De i det følgende nævnte aktstykker beror i samme brevsag.
Skoleledelsen bestod af stiftamtmand F. J. C. Güldenchrone og amtsprovst O. A. Secher, Søften.
8. Aarhus SK 23/3-1819 til SD. Skrivelsen var underskrevet af sognepræsterne for byens to kirker, rådmand N. Biørn og to skoleforstandere.
9. SD 4/5-1819 til Kanc.
10. A. Birch 13/7-1819 til Kanc.
11. Kanc. 21/8-1819 til SD og biskop Birch (DK. 1. dep. Brevbog 2296/1819; Fogtmans Reskripter 1819 s. 271-72).
12. Kanc.Cirk. 2/12-1815 (DK. 1. dep. Brevbog).
13. Aarhus Amts SD 19/12-1815 til Kanc.; Odense Amts SD 22/12-1815 til Kanc. (beror ligesom de i det følgende nævnte aktstykker i DK. 1. dep. Brevsag 1234/1821).
14. Jfr. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. I. 1720-1914 Kbh. 1972 s. 103 ff. og Erik Nørr: Præst og administrator. Kbh. 1981 s. 420-23.
15. Odense Amts SD (P. V. Lütken provsti) 22/12-1815 til Kanc.; Odense Amts SD (N. Holms provsti) 26/7-1817 til Kanc.
16. Amtm. Rosenørn 12/2-1816 til Kanc.
17. F. J. Kaas' udtalelse 6/4-1821 (Kanc.'s interne rundskrivelse).
18. A. S. Ørstedes udtalelse 9/3-1821; Kanc. 19/5-1821 til samtlige skole- og fattigdirektioner (DK. 1. dep. Brevbog 1234/1821; Fogtmans Reskripter 1821 s. 143-44).
19. Landsarkivet i Viborg. Aarestrup-Buderup-Gravlev. Forhandlingsprotokol for Skolekommissionen 1814-40. Møde 17/2 og 20/2-1829.
20. Karlens klage samt SK's og SD's udtalelser findes i DK. 1. dep. Brevsag 1447/1838; Kanc. afviste klagen i skr. 16/6-1838 til SD (1. dep. Brevbog 1447/1838).
21. SD 23/6-1818 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 3049/1818).
22. Kanc. 10/11-1818 til SD (Fogtmans Reskripter 1818 s. 360-61).
23. Se skolekommissionens beslutning herom på møde 15/2-1815 (LA Viborg, Romdrup-Klarup. Forhandlingsprotokol for Skolekommissionen 1814-1848).
24. SD til SK 13/10-1818 (sammesteds).
25. H. Folsach 27/3-1816 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 1039/1816).
26. Kanc. 20/4-1816 til SD for Støvring m.fl. Herreder (Brevbog 1039/1816; Fogtmans Reskripter 1816 s. 149).

27. Forvalter Fangels brev 21/12-1815 blev forelagt Mou Skolekommission 15/1-1816, hvor SK's svar blev udarbejdet (LA Viborg. Mou Præstearkiv. Skolevæsenets protokol 1814-1844).
28. Første gang Fangel deltog i kommissionens arbejde var ved den offentlige eksamen i Dokkedal Skole 29/4-1816 (Mou. Skolevæsenets protokol 1814-44).
29. Grundloven af 1849 § 90 og skoleloven af 1856 §11 åbnede adgang for indførelse af skolepenge, men i praksis fik dette ikke i videre omfang betydning for gratisprincipet (F.C. Kålund-Jørgensen: Grundlovens skoleparagraf, dens tilblivelse og dens skolehistoriske placering. Historisk Tidsskrift 11. RK. IV 1953-56 s. 449-88).
30. Grev Heinrich Schimmellmann, Lindenberg overtog i 1762 Vildmosen og opførte i 1767-68 hovedgården Vildmosegaard. Gården blev drevet af forpagtere. Fra 1799 til 1833 bestyredes den af Jens Fangel, der tilhørte den kendte præsteslægt Fangel (Nordborg, Gudum-Lillevorde). Alexander Rasmussen: Vildmosegaards Grundlæggelse (Fra Himmerland og Kjær Herred VI 1917 s. 409-73).
31. Sognet havde i 1814 tre skoler i henholdsvis Mou, Egense og Dokkedal. Skolen i Dokkedal eksisterer endnu i dag, men den er trods lokale protester i fare for at blive nedlagt.
32. Svaret til Fangel blev udarbejdet af sognepræst A. N. Ryge (1768-1821), skolepatronen forpagter Christensen fra Høstemark og to skoleforstandere, der begge var gårdmænd i Mou. Repræsentanterne for Egense og Dokkedal skoledistrikter var endnu ikke tiltrådt kommissionen.
33. Vildmosegaardens skolebidrags forholdsvis størrelse fremgår af en ligning fra 1816 af udgifter på 234 rbd. 4 M. til skolehusenes reparation. Vildmosegaardens ejer (Ernst Schimmellmann på Lindenberg) skulle betale 12 rbd., forpagter Fangel 4 rbd., sognets to øvrige hovedgårde henholdsvis 8 og 6 rbd., præsten 4 rbd., medens de øvrige 200 rbd. 4 M. skulle udredes af gårdmændene og husmændene. (Mou. Skolevæsenets protokol 1814-44. Møde 18/10-1816).
34. Skolekommissionen havde i sin indberetning om skolevæsenets tilstand i 1814 betegnet læreren Søren Christensen som en »simpler Mand« med få evner. Men læreren formåede dog i skrivning at give børnene en sådan undervisning, at de kunne nedskrive »i et simpelt Sprog deres Tanker paa Papiir og læse et Brev« (Mou. Skolevæsenets prot. 1814-44. Møde 10/12-1814).